

Cilt/Volume 1, Sayı/Issue 2, Temmuz/July 2019, ss. 277-286

Geliş Tarihi–Received Date: 16.05.2019 Kabul Tarihi–Accepted Date: 26.06.2019

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ*

OLGA İGOREVNA KULİKOVA**

Çev. AHMET KARADENİZ***

ÖZET

Orta Çağ Arap-Fars kaynaklarından anlaşıldığına göre Hazar-Rus politik ilişkileri genellikle dostane bir karakter taşımıştır. Eski Ruslar, Hazarlarla askeri bağlarının gelişmesiyle birlikte transit ticarete aktif bir şekilde kağanlığın topraklarını kullanmışlardır. Hazarlar, Rusların ortaya çıkmasıyla birlikte Hazar sahasındaki hakimiyet mücadelelerinde yararlanabilecekleri bir müttefik elde etmişlerdir. Arap-Fars kaynaklarında bu bölgedeki Müslüman devletlere yapılan beş Rus baskından bahsedilmektedir. Birçok yazar, Hazarların izni olmadan Rusların Hazar denizine girmelerinin mümkün olamayacağını, dolayısıyla da bu baskınlar esnasında iki taraf arasında bir ittifakın söz konusu olabileceğini iddia etmektedir. Mesudi de Rusların Hazar denizine girebilmek için verecekleri izne karşılık söz konusu sahadan elde edilecek ganimetin yarısının Türklere vaat edildiğinden bahseder ve Hazar Bek'in Rusların bu teklifini geri çevirecek kudretinin olmadığını ekler. Sonuç olarak Ruslar bu baskınlardan oldukça fazla ganimet elde etmişler ve daha önemlisi uluslararası ticarete üst düzey bir yer edinmeyi başarmışlardır. Rusların bu baskınlarını Bizans-Rus ilişkileriyle bir arada değerlendiren tarihçiler de vardır. Onların iddiasına göre, Ruslar, Bizans'a yaptığı her saldırıdan sonra yaptıkları masrafları karşılamak için Hazar bölgesine yönelmişlerdir. Bunların yanı sıra, Hazar kağanının Müslümanlardan oluşan paralı askerleri dindaşlarıyla savaşmayı reddederdi. Böyle durumlarda ortaya çıkacak sorunu önlemek için Rusların da paralı askerler olarak kiralandığı iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazar-Rus siyasi ilişkileri, Eski Rus, Hazar Kağanlığı, Arap-Fars Orta Çağ Kaynakları, Siyasi ilişkiler.

KHAZAR-RUSSIAN POLITICAL RELATIONS ACORDING TO ARAB-PERSIAN MEDIEVAL SOURCES

ABSTRACT

The Khazar-Russian political relations mostly had the allied character as it follows from the Arab-Persian medieval sources. Ancient Rus, with the development of military ties with the Khazar Khaganate, used to actively increase her participation in the transit trade through the Khaganate's territory. With the emergence of the Russians, the Khazars gained an ally in which they could take advantage of the domination of the Caspian area. Arab-Persian sources mention five Russian raids on Muslim states in this region. Many authors claim that without the permission of the Khazars, Russians would not be able to enter the Caspian Sea, so an alliance between the two sides could be involved during these raids. Mesudi says, the Russians to get permission to enter the Caspian Sea said that they told the Khazars that they would give them half the booty to be obtained and, he adds that Khazar Bek had no power to refuse this offer from the Russians. As a result, the Russians gained a lot of booty from these raids and, more importantly, they managed to get a high level of international trade. There are also historians who evaluated the attacks of the Russians together with the Byzantine-Russian relations. According to their claim, the Russians were directed to the Caspian region to cover the costs incurred after each attack on Byzantium. In addition, the mercenaries of the Khazar Khan, consisting of Muslims, refused to fight

*Olga İgorevna KULİKOVA, Хазаро-русские политические отношения по данным средневековых арабо-персидских источников, ВЕСТНИК Дагестан Bilim Merkezi. 2017, No: 64. s. 36–44.

**Dağistan bilim merkezi; Tarih, Arkeoloji, Etnografya Enstitüsü.

***Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-posta: krdenizz@gmail.com

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

with the same religion as them. In such cases, to avoid problems that may arise it is claimed that the Russians were hired as mercenaries.

Key Words: Khazar-Russian political relations; Ancient Rus; Khazar Khaganate; Arab-Persian medieval sources; political relations.

GİRİŞ

İ.G. Semenov'un hipotezine göre Sargis Tmoghveli'nin (12. yüzyıl) "Dilariani" adlı şiiri Hazarların kahramanlık destanlarından oluşmuştur.¹ Ayrıca söz konusu şiirde Hazar-Rus politik ilişkilerinin izlerine raslamak da mümkündür. Semenov'un görüşüne göre ilgili yerlerde eski Rusya, "Kuzeyin Beyaz Ülkesi" adıyla anılmakta ve üstelik Hazarların kendisiyle eşit haklara sahip bir müttefiki olarak resmedilmektedir. Dilariani'de bahsedilen ilişkiler başka verilerle de desteklenmektedir. Orta Çağ Arap-Fars coğrafya metinleri ve ansiklopedik eserleri bu konunun başlıca kaynaklarıdır.

Bu makalenin adanmış olduğu konunun çok derin bir çalışılma geçmişi vardır. A.Y. Gorkavi tarafından yapılan çalışmayı bu araştırmanın temeli olarak düşünmek mümkündür. Rusların Hazar bölgesindeki Müslüman ülkelere yaptığı baskınlar hakkında Orta Çağ Arap-Fars ve Yahudi yazarlarının sunduğu bilgiler ilk olarak onun tarafından geniş bir şekilde tanıtılmıştır.² Daha sonra aynı konuda B. A. Darnom'un Arap ve Fars kaynaklarını esaslı bir şekilde analiz ederek yaptığı yeni ve çok önemli bir çalışma yayınlanmıştır.³ Bu alandaki bilimsel verilerin gelişmesinde D. A. Hvolson⁴ ve F. Vestberg'in çalışmalarının büyük bir değeri vardır.⁵

Daha sonra A. Y. Yakubovski tarafından İbn Miskeveyh'in (11. yüzyıl) yazdıklarından Rusların Berdaa'ya yaptıkları baskınlarla ilgili olan kısımların tercümesi yapılarak yayımlanmıştır. Onun çalışmalarında 9-10. yüzyıllardaki Hazar-Rus ilişkileri bütün yönleriyle detaylı bir şekilde araştırılmıştır.⁶

Bir süre sonra da Orta Çağ Arap-Fars kaynaklarının yeni bir tercümesi V.V. Bartold tarafından yayınlanmıştır. Söz konusu çalışma 10. yüzyıla ait anonim Fars coğrafya metni Hududü'l-Alem (Dünyanın sınırları) adlı eserin ve ayrıca 11. yüzyılda Gerdizi'nin Kafkas halkları, Hazarlar ve Ruslar hakkında yazdıklarının bir özetidir.⁷

V. F. Minorsky'nin yaptığı "Şirvan ve Derbent Tarihi Tercümesi" (Tarih el-bab) ve 10. yüzyıl anonim Fars coğrafya metni Hududü'l-Alem'in tercümesinde bu alanda değerli bir role sahiptir.⁸ Bu yayınlar bilinen materyallerle ve mekansal yorumlarla uyumaktadır.

Rus-Hazar ve Rus-Kafkasya politik ilişkilerinin anlaşılmasında H. Y. Polovoy'un çalışmaları çok kıymetlidir.⁹ Ayrıca verilerin gelişmesinde B. H. Zahoder'in çalışmalarını gözardı etmek de mümkün değildir.¹⁰

¹İ.G. Semenov, Hazarskoe Epiçeskoe Skazanie v Pererabotkah Gruzinskih Avtorov XII veka // *İstoriko-Kulturme i Ekonomičeskie Sveyezi Harodov Kavkaza: Proşloe, Nastoyşii, Buduşii: Tez.Dokl. Mejdunar. Nauç. Konf., Posvyaş. 80-letiyu İn-ta İstorii, Arheologii i Etnografii DNS RAN*, g. Mahaçkala, 7-8 Oktobra 2004 g. Mahaçkala, 2004 g. s.70-73; Yivo je. "Dilariani" Sagrisa Tmogveli(XII v.)- Kak Tvorçeskaya Pererabotka Hazarskogo Epiçeskogo Skazaniya// *Materialı Mejdunar. Konf. "Arheologiya, Etnologiya, Folkloristika Kavkaza,"* Tbilisi 2004, s.115-116.

²A.Y. Garkavi, *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slovyah i Russah*, SPB.,1870, s.200; Yivo je. *Skazaniya Yevreyskih Pisateley o Hazarah i Hazarskom Çarstve* // Tr. Vostoçnovo Otd. Rus. Arheol. O-va. Vıp. 17. SPB.,1874 s.72.

³B.Dorn Kaspiy, *O Pohodax Ruskix v Tabaristan, s Dopolnitelnumi Svideniyami o Drugix Habegah ih na Pribrejya Kaspiyskogo Morya*.SPB., Tip. İmper. Akad. Nauk, 1875 s. 718.

⁴D.A. Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omara İbn Dasta*. SPB.,1869 s.199.

⁵F. Vestberg, K Analizu Vostoçnih İstoçnikov o Vostoçnoy Yevrope // *Jurnal Ministerctva Narodnogo Proveşeniya*, 1908. Novaya Seriya. Ç. XIII (Fevral), s. 364-412; Ç. XIV (Mart). s. 1-52.

⁶A.Y. Yakubovskiy,İbn Miskaveyh opohode Rusov v Berdaa v 332g-943/4g.*Bizantiyskiy Vremennik* (Dalee VV), 1926, T.24, s. 63-92; Yakubovskiy, O Russko-Hazarskih i Russko-Hazarskih Otnoşeniyah v IX-X v.v. // *İzv.AN. SSSR. Ser. İstoričeskaya*, 1946. T. III, No 5, http://annales.info/sbo/contens/an.htm#ian_istfil, 21.06.2019.. s. 20.

⁷Hudud el-Alem /rukop,Tumanskogo; s vv.ed. i ukaz, V. Bartolda L.,1930; V.V. Bartold, *İzveçenie iz Soçineniya Gardizi./ Prilojenie k "Otçetu o poezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Selyu"* // V.V. Bartold, Soçineniya, T. 8. M., 1973. s. 14; yivo je. Arabskiy İzvestiya o Ruskax // V.V. Bartold, *Soçineniya*, T. II, ç. I. M., 1963. s. 72.

⁸V.F. Minorskiy, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1958; V.F. Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X-XI vekov. M.: İzd-vo vocr. lit., 1963. s.45; Minorsky V., Hudūd al-'Ālam: The Regions of the World, a Persian geography 372 AH – 982 AD*. London, 1937. s. 57.

⁹N.Y. Polovoy, O Date Vtorogo Poxoda İgorya na Grekov i Poxode Russkih na Berdaa // *VV. 1958. T. 14. s. 138-147*; Yivo je., O Russko-Hazarskih Otnoşeniyah v 40-x gg. X v. // *Zap. Odes. Ar-heol o-va. T. 1 (34). 1960*; Yivo je., K Voprosu o Pervom Pohode İgorya Protiv Bizantii(Sravni-Telny Analiz Russkih i Bizantiyskix İstoçnikov)// *VV. 1961. T. 18. s. 85-104*; Yivo je., O Marşute Poxode Russkih na Berdaa // *Tam je. T. 20. s. 90-105*.

Bu konu M. İ. Artamanov'un çalışmalarında da etraflıca araştırılmıştır.¹¹ Ayrıca Eski Rusların dış ilişkilerinin tarihinin V. T. Paşuto'nun monografisinde önemli bir yeri vardır.¹²

A. P. Novosel'sev'in birçok Arap ve İran kaynağından yaptığı çeviriler Hazar-Rus politik ilişkileri çalışmalarında büyük rol oynadılar ve Eski Ruslar ve Kafkasya ülkelerinin tarihinin problemleri konusuna dayanak oldular.¹³

Eski Rus arkeolojik eserlerinin ve Saltova-Mayaska arkeolojik kültürünün yorumlanması konusunda S. A. Plotneva'nın çok sayıda makale ve monografisi vardır.¹⁴

T. M. Kalinina Eski Rusların Kafkas ülkeleriyle ticari ve politik bağlantılarını detaylı bir şekilde incelemiştir.¹⁵ İ. G. Kanavalava da çok sayıda önemli araştırmasıyla bu konuya katkıda bulunmuştur.¹⁶

Belirtilen konu A. N. Saharov'un çeşitli makaleler ve monografilerinde de etraflıca incelenmektedir¹⁷ (Onun başka çalışmaları da vardır).¹⁸ Bu probleme İ. G. Semenov da çeşitli makalelerinde öneriler ve yorumlar sunmuştur.¹⁹

¹⁰B.N. Zahoder, İz İstorii Bitovaniya Teksta s Drevneysim Upominaniem İmeni "Rus" v s Arabskoy Pismennosti// *Kratkiye Soobşeniya İnstituta Vostokovedeniya*, 1956. Vip. XXII. s. 7–12; Yivo je. Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostočnoy Yevrope. T. 1. Gorgan i Povolje v IX–X vv.M.: İzd-vo vost lit., 1962. s. 91; Yivo je. Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostočnoy Yevrope. T. 2. Bulgari, Madyari, Harodi Severa, Peçeneği, Rusi, Slavyane/ *AN SSSR, In-m Narodov Azii. M.: Nauka*, 1967. s. 67.

¹¹M.İ.Artamanov, *Istoriya Hazar. L.*, 1962. s.523; Yivo je. Voevoda Sveneld// *Kultura Drevney Rusi. M.*, 1966, s. 30–35.

¹²V.T.Paşuto, *Vneşnaya politika Drevney Rusi. M.*, 1968, s.479.

¹³A.P.Novosel'sev, *Vostoçhie İstoçniki o Slavyanah Rusi VI–IX vv.* //A.P. Novosel'sev, V.T.Paşuto, L.V.Çerepnin, VP.Şuşarin, Y.H.Şapov, *Drevne Rusckoe Gosudarstvo i Yivo Mejdunarodnoe Znaçenie/ Pod red. V.T.Paşut i L.V.Çerepnina.* M.: Nauka, 1965. s. 355–419; Yivo je. *Genezis Feodalizma v Stranah Zakavkazya: (Opat Srvnıtel' -İstorıçeskogo issledovaniya).* M., 1980. s.288.; Yivo je. *Arabskiy Geograf IX v. İbn Hurdazbih O Vostočnoy Yevrope // İssledo-Vaniya po İstorii i İstoriografii Feodalizma k 100-Letiyyu B.D. Grekova. M.: Nauka*, 1982, s.120–127; Yivo je. *K Voprosu ob Odnom iz Drevneysih Titulov Russkogo Knyazyia // İstoriya SSSR. 1982. No: 4. s. 150–159; Yivo je. 1998 g. M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura", 2002, s. 13 (sm. takje: Vİ. 1989. No 2, s.45); Yivo je. *Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Vostočnoy Yevropi i Kavkaza M.: Nauka*, 1990, s.266; Yivo je. *Obrazovanie Drevne Russkogo Gosudarstva i Perviy yivo Pravitel // Voprosi İstorii (dalee – Vİ). 1991, No 2–3, s 3–20; Yivo je. Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Zapadnoy Yevrazii// Slavyane i İx Sosedı, Vip.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka*, 2001, s.59–72.*

¹⁴S.A. Pletnova, *Hazari*, M., 1976; M., 1986, s. 13; Yivo je., *Saltovo-Mayatskaya Kultura// Stepi Yevrazii v Epohu Srednivekovyia, M.*, 1981, s.33; Yivo je., *Zakomernosti Razvitiya Koçevniçeskikh Obşestv v Epohu Srednivekovyia // Vİ. 1981, No 6., s.16; Yivo je., Sarkel i "Şelkoviy Put", Voronej, 1996, s.56; Yivo je., Oçerki Hazarskoy Arheologii / *Nauç. Red. i Poslesl, V.Y. Petruhina, Moskva; İerusalim: Geşarim, 1997 (5757), s.81; Yivo je., Koçevniki v Tamatarhe// Roc. Arheologiya 2001, No 2, s.97–107.**

¹⁵T.M.Kalinina, *Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah o Rusi Vremen Svyatoslava// Drevneysie Gosudarstva na Territorii SSSR., Materialı i İssledovaniya*, 1975, M., 1976, s.90–98; Yivo je., *Torgovie Puti Vostočnoy Yevropi IX Veka (Po Dannim İbn Hurdazbiha i İbn al-Fakiha), // İstoriya SSSR., 1986. No: 4. s.68–82; Yivo je., Arabskie İstoçniki VIII–IX vv. o Slavyanah // Drevneysie Gosudarstva Vostočnoy Yevropi (dalee– DGVE). 1991 g. M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura", 1994, s.211–224; Yivo je., *Zametki o Torgovle v Vostočnoy Yevrope po Dannim Arabskih IX–X vv. // DGVE. 1998g., Pamiti A.P. Novosel'seva. M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura", 2000, s.106–119; Yivo je., İnterpretatsiya Nekotorih İzvestiy o Slavyanah v "Anonimnoy Zapiske" // DGVE. 2001g., İstorıçeskaya Pamit i Yivo Voploşeniya, M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura", 2003, s.204–216; Yivo je., *Vostoçnie İstoçniki o Drevne Ruskoı Gosudarstvennosti (k state K. Tsukermana "Dva Etapa Formirovaniya Drevne Russkogo Gosudarstva") // Slavyanovedenie, 2001, No 4, s.15–19; Yivo je., Al-Hazari As-Sakaliba: Kontakt, Konflikt?// Yerei i Slavyane T. 16. Hazari, İerusalim: Geşarim; Moskva: Mostu Kultura, 2005, s.101–110; Yivo je., Vostoçnoevro-Peyskie Praviteli po Dannim Arabo-Persidskih Geografov X v.// Anfologion, Slavyane i İx Sosedı, Vlast, Obşestvo, Kultura v Slavyanskoy Mire v Srednie veke. K 70-Letiyyu B.N. Flori, Vip. 12. M., 2008, s.76–89.***

¹⁶İ.G.Kanavalava, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya// Vostoçnaya Yevropa v İstorıçeskoy Retrocpektive, K 80-Letiyyu, V.T.Paşuto, M.*, 1999, s.24; Yivo je., *Puti Soobşeniya v Vostočnoy Yevrope Po Dannim Srednevekovih Arabo-Persidskih Avtorov//DGVE 1998g. Pamiti A.P. Novosel'seva/ Otv. Red. T.M. Kalinina, M.: İzd. Firma "Vostoçnaya Literatura", Ran, 2000, s.126–133; Yivo je., *O Vozmojnih İstoçnikah Zaimstvovaniya Titula "kagan" v Drevney Rusi //Slavyane i İx Sosedı, Vip.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka*, 2001, s.108–135; Yivo je., *Slavyane i Turki v Etnogenealogyah Srednivekovih Arabo-Persidskih Avtorov// Turkologıçeskiy Sbornik, 2002, Rossiya i Turkskiy Mir, M., 2003, s.281–291; Yivo je., Padenie Hazarii v İstorıçeskoy Pamiti Raznih Narodov // DGVE, 2001g, İstorıçeskaya pamit i yivo Voploşenie, M., 2003, s.171–190; Yivo je., *Put Kuptsov-Rusov na Vostok// Srednivekovyia Rus, Vip, 6. M., 2006, s.9–28; Yivo je., Vxoıdenie Rusi s sistemu Politıçeskikh otnoşeniy Hazari, Halifata i Vizantii (IX v.) // Srednivekovyia Rus, Vip, 7 / otv. Red., M.M. Gorskiy, M.: İndrik, 2007. s.7–30; Yivo je., Geografizatsiya Kontaktov(Arabskiye İstoçniki IX – Pervoy Polovini X v. o Rusah) // Vostoçnaya Yevropa v Drevnosti i Srednevekovye, Transkontinentalie Puti i Lokalnie Puti kak Sotsiokulturniy Fenomen, XX Çeniya Pamiti V.T. Paşuto Moskva, 16–18 Aprelya 2008g.: Materialı Konf. M., 2008, s.95–101.***

¹⁷A. N. Saharov, *Diplomatiya Drevney Rusi: IX – Pervaya Polovina X v. M.*, 1980, s.383; Yivo je., *Diplomatiya Svyatoslava. İzd.2-e, Dop. M.: Mejdunar. Otnoşeniya, 1991, s.240.*

¹⁸A. N. Saharov, "Vostoçnyy Faktor" i Zapojdenie Drevne Russkoy Diplomatii (IX – Pervaya Polovina X v.) // *İstoriya SSSR. 1980, No: 1, s.24–44; Yivo je., Vostoçnyy Pohod Svyatoslava i Zapiska Greçeskogo Toparha // İstoriya SSSR. 1982, No: 3, s.86–102; Yivo je., Osnovnie Etapi Vneşney Politiki Rusi s Drevneysih Vremen do XV veka// İstoriya Vneşney Politiki Rossii, Konets XV – XVII vek. M., 1999, s.21.*

¹⁹İ.G.Semenov, *K İnterpretatsii Soobşeniya "Kembicskogo Anonima" o Poxodah Helgu, "Çarya Rusii" // Yevrei i Slavyane. T. 16. Hazari. İerusalim: Geşarim; Moskva: Mostu Kultura, 2005, s. 326–337; Yivo je. K Voprosu ob Otnoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX –*

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

Verilenlerden anlaşılacağı üzere günümüzde bu konu hakkında çok sayıda çalışma mevcuttur. Birçok çalışmada etraflıca araştırılmış akıcı bir şekilde yorumlanmıştır ama aynı zamanda tam olarak anlaşılmayan problemler de vardır. Özellikle çeşitli süreçlerde Eski Rusların Kafkas uluslarıyla politik ilişkilerinde Hazar kağanlığının rolü hakkında tartışmalar sürmektedir. Bu konuya örnek olarak A. N. Saharov, Eski Rusların dış politikasının gelişiminde Hazarların öneminden şüphe duymaktadır. A. N. Saharov'a göre söz konusu süreçte ana rolü Bizans İmparatorluğu oynamıştır. İ. G. Kanavalava ve diğer araştırmacılar ise 9. yüzyıl ve 10. yüzyılın ilk yarısında Hazarlarla Ruslar arasında ağırlıklı olarak müttefik bir karaktere sahip olan politik ilişkilerinin var olduğunu kanıtıyor. Makale bu ve bununla bağlantılı diğer önemli ilişkileri ortaya çıkarma amacıyla kaleme alınmıştır.

Hazarların aksine Ruslar uzun zamandır savaş ve ticaret gemileri inşa ederek kullanılmaktaydılar. Onlar bu gemilerle Hazar'a giderek çeşitli kıyılara erişebilmişlerdi. Onların Hazar sahasına gelmeleri sadece ticari amaçlarla sınırlı değildi, onlar aynı zamanda yağma yapma amacı da güdüyorlardı. Rusların deniz tarafından Hazar bölgesindeki ülkelere yaptıkları ilk saldırılar yerli halk için daha önce tanık olmadıkları bir durumdu. Bu saldırılar Ruslara önemli maddi kazançlar sağlamakla beraber onları söz konusu bölgede önemli bir siyasi faktör haline de getirmişti.²⁰

Rusların Hazar bölgesine yaptıkları saldırılara tanıklık eden çok sayıda kaynak vardır. Bunlardan en eskileri Orta Çağ Arap-Fars coğrafya ve tarih literatürüdür. Orta Çağ Fars yazarları İbn İsfendiyar, Amoli ve Maraşi Rusların Hazar bölgesine yaptıkları birkaç sefer hakkında bilgiler sunarlar. Rus seferleri hakkında söz konusu yazarların verdiği bilgiler başka kaynaklarda verilen çeşitli bilgilerle nispeten uyuşur.²¹ Bu konunun açıklığa kavuşturulmasında en etkili çalışmayı S. M. Aliyev yapmış görünmektedir.²² Biz konuyu aşağıda ona dayandırarak ele alacağız.

Bu meselenin temel kaynağı İbn İsfendiyar tarafından 1216-1217 yılları arasında yazılan Tabaristan Tarihi'dir.²³ Yazarın naklettiğine göre Ruslar 864 ile 884 yılları arasında Hazar denizinin güneydoğusunda bulunan Abeskun şehrine baskınlar yapmıştır. Ayrıca yazar, Rusların deniz kıyısı boyunca yayılarak birçok yağma ve yıkım faaliyeti gerçekleştirdiğini de ileri sürer; ama söz konusu bölgenin hükümdarı Hasan İbn Zeyd Ruslar üzerine güçlü bir ordu yollayarak onları yenilgiye uğratmıştır. Yazarın verdiği bilgilere göre Ruslar 909 yılında Hazar bölgesine bir baskın daha gerçekleştirmişlerdir. Bu baskının hedefinde de yine Abeskun vardı. Onlar 910 yılında 16 gemiyle şehre gelerek büyük kazançlar elde etmişler. Hazar denizinin güneydoğusunda yer alan Sari şehrini yakıp oradan esirler almışlar ama dönerken Gilyanşah ve Şirvanşah birlikleri tarafından bozguna uğratılmışlardır. Fars yazarlar bu olaydan sonra 911-912 yıllarında düzenlenen bir başka Rus baskınından daha bahsederler. Ruslar Sari ve Abeskun'a yakın şehirlere saldırmışlar ve büyük miktarda ganimetlerle denize dönmüşlerdir. Daha sonra onlardan ayrılan bir grup Hazar denizinin güneybatısındaki Gilyan'a inmişler; fakat orada mağlup olmuşlardır. Kurtulan Ruslar gemiyle Şirvan'a yönelmişler ama Şirvan şahı bu konuda Gilyan şahı tarafından uyarıldığı için pusu kurarak Rusları ağır bir şekilde mağlup edebilmiştir.²⁴

H. Y. Polovoy bu olayların analizini tarafsız bir şekilde kaydetmiştir. Ona göre Ruslar Hazarların bilgisi olmadan İtil'i geçerek Hazar denizine gidemezlerdi. Bu sebeple Rus baskınlarının Hazarların bilgisi dahilinde gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir.²⁵

A. P. Novoselov bu son saldırıları aynı dönemde Kafkasyanın doğu bölgelerinde gerçekleşen olaylarla ilişkilendirmektedir.²⁶ Derbent kroniklerine göre [El-bab Tarihi, Derbent Tarihi 11. yy.] 901 yılında Hazarlar

Pervoy Polovine X Veka// *Slavyanovedenie*, 2010, No: 2., s. 3–11; Yivo je., Struktura Soobşeniya İbn Hurdazbiha o Mejdunarodnix Targovih Marşutah Evreyev- Pazaniya i Kuptsov – Rusov, // *Vestn. Dag. Nauç. Sentra*. 2014, No: 52., s. 68–73.

²⁰O.İ. Kulikova, Otnoşeniya Drevney Rus so Stranami Kavkaza v Pismennih Istočnikah IX–X vv. // *Vİ. 2014. No: 1., Vİ. 2014. No: 1.*, <http://www.kavkazoved.info/news/2015/06/20/otnoşeniya-drevnej-rusi-so-stranami-kavkaza-v-pismennyh-istočnikah-ix-x-vv.html>, 20.06.2019.

²¹Kalinina, Svedeniya İbn Havkalya o Pohodah Rusi Vremeni Svyatoslava, s.92; Novoselov, Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Rol v İstorii Vostoçnoy Yevropi i Kavkaza, s. 172.

²²S.M. Aliyev, O Datirovke Nabega Rusov, Upomyanutih İbn İsfandiyarom i Amoli // *Vostoçnye Istoçniki po İstorii Yugo-Vostoçnoy i Sentralnoy Yevropi*. Vıp. 2. M., 1969. s.317.

²³İbn İsfandiyarom, İstoriya Tabaristana//*Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih Istočnikov, Hrestomatiya/ Pod Red. T.N.Cakson, İ.G. Kononovay, A.V. Podosinova, T. III. Vostoçnye Istoçniki, M.: Ruskij Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke*, 2009, s.164–166.

²⁴Aliyev, age, s.318.

²⁵Polovoy, O Russko-Hazarskih Otnoşeniyah v 40-x gg. IX v. s. 353; Kanavalava, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s. 114; Semenov, K Voprosu ob Otnoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X veka. s. 6.

²⁶Novoselov, *Hazarskoe gosudarstvo i yivo rol v İstorii Vostoçnoy Yevropi i Kavkaza*, s. 213, 214.

kendi hükümdarları K. Sa Ben B. Lcan el – Hazariile birlikte Derbent'e saldırdılar; fakat şehrin emiri I. Muhammet onları püskürttü. (Kaynaklar bu saldırının sebepleri hakkında bilgi sunmuyor.) Daha sonra I. Muhammet ise Şirvan şahı Ali b. Haysam ile birlikte 909 ya da 912 yılında Şandan'a saldırmıştır. Hazar ve Serir hükümdarları tarafından desteklenen Şandanlılar Derbent ve Şirvan ordularına karşı zafer kazanmışlardır.²⁷ Görünüşe göre kendi müttefiklerini desteklemeye çalışan Hazarlar, Müslüman hükümdarların kontrolleri altında bulunan, Hazar denizinin etrafındaki ülkeler üzerine saldırmaları için Rusları organize etmekteydi.

Arap yazar Mesudi (yaklaşık 896-956) Rusların Hazar bölgesine yaptığı bir sonraki sefer hakkında bilgiler sunar. Onun 943-944 yıllarında tamamlanan Murûc ez-Zehap ve Ma'adin el-Cevâhir adlı eserlerinde Ruslar ve Kafkas ülkeleri hakkında oldukça fazla bilgi vardır. Mesudi Hazar bölgesine yapılan Rus seferlerini 912-913 olarak tarihlendirir.²⁸ A. P. Novosel'sev'in araştırmasına göre bu baskın 913-914 yıllarına kadar devam eder.²⁹ B. N. Dorn, V. F. Minorskiy ve Semenov da bu görüşü destekler.³⁰

Mesudi'nin ifadelerine göre 500 Rus gemisi Hazar toprakları üzerinden taşınmıştır. Ruslar Hazar karakoluna gelerek Hazar hükümdarıyla görüşmüşler, yağma yapmak üzere filolarını Hazar denizine geçirmek için izin istemişlerdi. Bu izin karşılığında ise elde edilecek ganimetin yarısını Hazar hükümdarına vermeyi teklif etmişlerdi. Mesudiye göre Hazar hükümdarının bu teklifi reddetmesi mümkün değildi, Ruslara karşı koyamazdı. Onlara Hazar denizine girmeleri için izin vermek zorundaydı. Bundan sonra Ruslar gemilerini Don nehrinden kaldırıp iperle çekerek İtil nehrine taşımışlar ve İtil üzerinden de Hazar denizine girmişlerdir. Onlar orada Müslüman hükümdarların kontrolü altında bulunan Gilyan, Deylem, Tabaristan, Abeskun, Balasakan ve Şirvan gibi neredeyse bütün ülkeleri yağmalamışlardır. Bundan aylar sonra Ruslar yağma için yeniden toplanmış ve İtil'e yönelmişlerdir. Onlar yapılan anlaşma gereği ganimet ve parayı Hazarlara göndermişlerdi; ama bundan hemen sonra Hazar hükümdarının Müslüman askerleri dindaşlarının intikamını almak için Ruslara saldırmaya karar vermişler, İtilli Hıristiyanlar da onlara destek vermişlerdi. Mesudi'nin naklettiğine göre; Hazar Bek'in kendi askerlerini durdurmaya yetecek kudreti yoktu ama aralarındaki anlaşmaya uygun olarak Rusları saldırı hazırlıklarından haberdar etmişti. Buna rağmen üç gün süren çatışmada 30 bin Rus öldürülmüş, onlardan kurtulan 5 bin Rus ise gemilere binerek İtil'in yukarısına doğru yönelmişler ama orada da sırasıyla Burtaslar ve İtil Bulgarları tarafından ele geçirilmişler.³¹

Semenov'un görüşüne göre bütün bu gerçekler Povesti Vremennih Let (Geçmiş yılların hikayesi) ile uyumludur. Bu süreçte Rusya'da Oleg aktif bir kişi olarak görünmektedir. Onun döneminde Hazarlarla Ruslar müttefikler, üstelik aralarındaki bu ittifak oldukça sağlamdı. Semenov, bu ilişkiler sayesinde Rusların Hazar ordusunda muhafazlık hizmetlerinde bulunmuş olabileceklerini varsaymaktadır.³² Bir süre sonra da Knez İgor zamanında buna benzer şekilde Rus askerleri Bizans ordusunda paralı asker olma imkanı yakalamışlardır.³³

Mesudi ve diğer Arap yazarların beyanlarına göre Müslüman paralı askerler (arsiyyeler) Hazar muhafızlarının önemli bir kısmını oluşturmaktaydı ve onlar Hazarların Müslümanlar üzerine yapmak istedikleri seferlere katılmayı redd ediyorlardı. Bu durum Hazar Bek'in otoritesini sarsmaktaydı. Bu sebeple Hazarlar Ruslardan asker kiralamaya başlamıştır. İ. G. Konavalava, Hazarlar ve Ruslar arasında askeri ilişkilerin gelişmesini bu sebeplere bağlar. O, Rusların Hazarlara yardım etme olasılığının olduğundan söz eder;³⁴ fakat Hazar ordusunda Rusların kullanılması olayının doğrudan bir Rus yardımını işaret etmeyeceğinden bahsetmek gerekir.

Mesudi'nin kayıtları arasında Hazar Bek'in paralı askerleri hakkında çokça bilgiye rastlamak mümkündür. Onun ifadesine göre; İtil'de Hazar hükümdarının hizmetinde Ruslar ve Slavlar (Sakaliba) bulunurdu. Arap yazarın ifadesine göre Hazar ordusunun bir kısmını oluşturan bu askerler hükümdarın hizmetçisi (abidi) olmuşlardı.³⁵

²⁷Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X–XI vv.*, s.65.

²⁸Mesudi, *Zolote Kopy i Possipi Samotsbetov// Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih İstočnikov.*, s. 114.

²⁹Novosel'sev, *Hazarское Gosudarstvo i Yivo Rol v İstorii Vostočnoy Yevropy i Kavkaza*, s. 213.

³⁰Dorn, *age*, s.302; Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenda X–XI vv.*, s.84; Semenov, *K voprosu ob Omoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X veka*, s.7–8; Bu seferin tarihlendirilmesi hakkında başka bir görüş için bakınız; Aliev, *O Datirovke Nabega Rusov. Upomyanutih Ibn İsfandiyarom i Amoli*, s.321.

³¹Mesudi, *age*, s.115–116.

³²Semenov, *K voprosu ob Omoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X veka.*, s.6–7.

³³Paşuto, *Vneşnaya Politika Drevney Rusi*, s.62, 65, 66.

³⁴Kanavalava, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Omoşeniya*, s.112–113.

³⁵Mesudi, *age*, s.109.

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

İ. G. Konavalava 916 tarihli Hazar bölgesi kroniklerinin Hazarlarla halifeliğin Azerbaycan valisi Yusuf ibn Abu's Saca'nın müttefik hareket ettiğine dair bilgiler kaydettiğine dikkat çeker. Bu zaman diliminde Hazarlar ile Müslüman yöneticiler arasındaki sorunlar ortadan kalkmıştır.³⁶ Bu durum da Rusların Hazar bölgesine yaptıkları seferlerin durmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak Arap-İran kaynaklarının incelenmesi neticesinde görülüyor ki; IX. yüzyılın son on yılında ve X. yüzyılın ilk yirmi yılında Hazar sahasına beş Rus baskını yapılmıştır. Bunlardan birincisi 864-884 yılları arasında³⁷ ikincisi 909'da, üçüncüsü 910'da, dördüncüsü 911-912'de, beşincisi 914'te gerçekleşmiştir. Bütün bu baskınlar sırasında Ruslar ve Hazarlar müttefik hareket etmişlerdir.

Modern tarihçilikte bir süre Bizans-Rus ilişkilerinin gelişmesiyle Rusların Hazar bölgesine yaptıkları baskınların bir ilişkisinin olduğu görüşü hakimdi. Çünkü Ruslar Bizans'a yaptıkları her saldırıdan sonra askerlerini ganimet elde etmek için Hazar bölgesine yönlendirmekteydi.³⁸ Konavalava'nın ileri sürdüğü bu fikrin güvenilir kaynakları mevcut değildir. Ayrıca Hazar denizinin girişini kontrol altında tutmuş olmalarına rağmen Hazarların diplomasideki etkisi genellikle gözardı edilmiştir.³⁹

Rus-Hazar ilişkileri konusunda İbn Hurdazbih'in beyanlarını hatırlatmamak hata olur. Yazar kıtalar ve milletler arası ticarete Rusların katılması hakkında şu bilgileri sunar:

“Eğer Rus tacirler hakkında konuşulacak olursa, onlar Slavların bir çeşididir. Kenar ülkelerden Rum denizine tavşan derileri, tilki derileri ve kılıçlar getirirler. Malların sahibi getirdikleri bu malların onda birini Rumlara verir. Eğer bu mallar Tanis'a gönderiliyorsa Slav nehri üzerinden gider ve Hazarların Hamlica şehrinin yakınından geçer, mal sahibi malın onda biri kadar vergi verir ve sonra da onlar deniz yoluyla Cürcan'a giderek çeşitli kıyılarda sergilenirler. Bu denizin çevresi 500 fersahdır. Onlar bazen mallarını develer vasıtasıyla Cürcan'dan Bağdat'a taşırlar, ozaman Slav hadım hizmetçiler onlara tercümanlık hizmeti verirler. İddialara göre bütün çalışanları için de ayrıca vergi vermek zorundadırlar.”⁴⁰

Sonuç olarak yazılı kaynaklarda Rusların Hazarlarla kurduğu askerî münasebetlere paralel olarak Hazar bölgesinde Kafkas ülkeleri de dahil olmak üzere transit ticarete aktif bir şekilde katıldığı gözlemlenmektedir. Rusların uluslararası ticarete katılması hakkında İbn Hurdazbih'in yukarıdaki beyanları örnek olarak gösterilebilir. Bu arada Rusların Hazar ticaretinde lider konuma gelmesi de irdelenmektedir. Bu Rusların büyük ihtimalle güney Ruslarıyla köken bakımından bir ilişkilerinin olması söz konusudur; çünkü İbn Hurdazbih'in nakilleri ya 830-840 yıllarına ya da en geç 870 yılına aittir.⁴¹ Kuzey Rusları ise 860 yılında ortaya çıkmıştır.⁴²

Sonuçta belirtmelidir ki; bu makalede gözden geçirilen materyaller Rus-Hazar siyasi ilişkilerinin çoğunlukla müttefiklik ihtiva eden bir karakter taşıdığına tanıklık etmektedir.

³⁶Kanavalava , *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s.113–114, 118.

³⁷Konavalava'nın incelemelerine göre bu baskın 875-880'de gerçekleşmiştir. Kanavalava, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s. 113–114, 118.

³⁸Saharov, *Diplometriya Drevney Rusi: IX – Pervaya Polovina X v. s. 182–191, 200; Novosel'sev, Hazarskoe Gosudarstva i Yivo Rol v İstorii Vostoçnoy Yivropi i Kavkaza*, s. 211–219; Novosel'sev *Rus i Gosudarstva Kavkaza i Azii // V.T. Paşuto, Vneşnaya politika Drevney Rusi. M., 1968*, s. 99–100; Dudin, *Voennie Pohodi Rusov v Tabaristan vo vtoroy polovine IX –naçale X vv. //Vestn. Şev.-Oset. gos. Un-ta im. K.L. Hetagurova, Obşestvennie Nauki, 2012. No: 2. s. 34.*

³⁹Kanavalava , *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*, s. 112.

⁴⁰İbn Hurdazbih, *Kniga Putey i Stran*, Per. S arab., Komment., issled., Ukaz. İ Kartı N. Velihanov, Baku 1986, s.123–124. Bu bölümün Rusçaya tercümesi T.M. Kalinoy ve kısmen İ.G. Kanavalava tarafından yapılmıştır. T. M. Kalinina *Torgovie Puti Vostoçnoy Yevropi IX veka (Po Dannim İbn Hurdazbihi i İbn al-Fakihi)*, s. 71–72; İ.G. Kanavalava, *Put Kuptsov – Rusov na Vostok*, s.15–16. Tekst originala: *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kasim Obaidallah ibn Abdallah İbn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far quae cum versione gallica edidit, indicibus et glossario instruxit M.J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1889 (Bibliotheca geographorum arabicorum. T. VI). R. 16–17.*

⁴¹Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Yevrope. T. 2. s. 34; Kanavalava, Put Kuptsov – Rusov na Vostok*, s.12–17.

⁴²Semenov, *Struktura Soobşeniya İbn Hurdazbihi o Mejdunarodnix Targovih Marşutah Evreyev- Pazaniya i Kuptsov – Rusov*, s.34.

KAYNAKÇA

- ALİEV, S.M., “O Datirovke Nabega Rusov, Upomyanutih İbn İsfandiyarom i Amoli”// *Vostoçnie İstoçniki po İstorii Yugo-Vostoçnoy i Sentralnoy Yevropi*. Vip. 2. M., 1969.
- _____, *İstoriya Hazar*. L., 1962.
- _____, “Voevoda Sveneld”// *Kultura Drevney Rusi*. M., 1966, s. 30–35.
- DORN, B. Kaspiy, *O Pohodax Ruskix v Tabaristan, s Dopolnitelnimi Sivideniyami o Drugix Habegah ih na Pribrejya Kaspiyskogo Morya*. SPB., Tip. İmper. Akad. Nauk, 1875.
- DUDİN, V.V., “Voennie Pohodi Rusov v Tabaristan vo Vtoroy Polovine IX –naçale X vv.” // *Vestn. Sev.-Oset. gos. Un-ta im. K.L. Hetagurova, Obşestvennie Nauki*, 2012. No: 2. s. 34-38.
- GARKAVİ, A.Y., *Skazaniya Musulmanskix Pisateley o Slovanyah i Russah*, SPB., 1870.
- _____, *Skazaniya Yevreyskix Pisateley o Hazarah i Hazarskom Çarstve*// Tr. Vostoçnogo Otd. Rus. Arheol. O-va. Vip. 17. SPB., 1874.
- HUDUD EL-ALEM /rukop, Tumanskogo; s vved. İ ukaz, V. Bartolda L., 1930; V.V. Bartold, İzvleçenie iz Soçineniya Gardizi./ Prilojenie k “Otçetu o poezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Selyu” // V.V. Bartold, Soçineniya, T. 8. M., 1973. s. 14; yivo je. Arabskiye İzvestiya o Ruskax // V.V. Bartold, Soçineniya, T. II, ç. I. M., 1963.
- HVOLSON, D.A., *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omara İbn Dasta*. SPB., 1869.
- İBN HURDAZBİH, *Kniga Putey i Stran*/ Per. S arab., Komment., issled., Ukaz. İ Kartı N. Velihanov, Baku, 1986.
- İBN İSFANDİYAROM İSTORIYA TABARİSTANA// *Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih İstoçnikov, Hrestomatiya/ Pod Red. T.N. Cakson, İ.G. Konovalovay, A.V. Podosinova, T. III. Vostoçnie İstoçniki, M.: Ruskiy Fond Sodeystviya Obrazovaniyu i Nauke*, 2009, s.164–166.
- KALİNİNA, T.M., “Al-Hazari As-Sakaliba: Kontaktı, Konfliktı?”// *Yerei i Slavyane T. 16. Hazari, İerusalim: Geşarim; Moskva Mostı Kulturi*, 2005, s.101–110.
- _____, “Arabskie İstoçniki VIII–IX vv. o Slavyanah” // *Drevneyşie Gosudarstva Vostoçnoy Yevropi (dalee– DGVE)*. 1991 g. M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”, 1994, s.211–224.
- _____, “İnterpretatsiya Nekotorih İzvestiy o Slavyanah v “Anonimnoy Zapiske”” // *DGVE*. 2001g., *İstoriçeskaya Pamit i Yiyo Voploşeniya, M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”*, 2003, s.204–216.
- _____, “Svedeniya İbn Haukalya o Pohodax o Rusi Vremen Svyatoslava”// *Drevneyşie Gosudarstva na Territorii SSSR., Materialı i İssledovaniya*, 1975, M., 1976, s.90–98.
- _____, “Torgovie Puti Vostoçnoy Yevropı IX Veka” (Po Dannım İbn Hurdazbiha i İbn al-Fakiha), // *İstoriya SSSR.*, 1986. No: 4. s.68–82.
- _____, “Vostoçnoevro-Peyskie Praviteli po Dannım Arabo-Persidskix Geografov X v.”// *Anfologion, Slavyane i İx Sosedı, Vlast, Obşestvo, Kultura v Slavyanskom Mire v Srednie veke. K 70-Letiye B.N. Flori, Vip. 12. M., 2008*, s.76–89.
- _____, “Vostoçnie İstoçniki o Drevne Ruskoy Gosudarstvennosti” (k state K. Tsukermana “Dva Etapa Formirovaniya Drevne Russkogo Gosudarstva”) // *Slavyanovedenie*, 2001, No 4, s.15–19.
- _____, Zametki o Torgovle v Vostoçnoy Yevrope po Dannım Arabskix IX–X vv. // *DGVE*. 1998g., *Pamiti A.P. Novoselseva. M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”*, 2000, s.106–119.
- KANAVALAVA, İ.G., “Geografizatsiya Kontaktov”(Arabskiye İstoçniki IX – Pervoy Polovini X v. o Rusah) // *Vostoçnaya Yevropa v Drevnosti i Srednevekove, Transkontinentalie Puti i Lokalnie Puti kak Sotsiokulturniy Fenomen, XX Çteniya Pamiti V.T. Paşuto Moskva, 16–18 Aprelye 2008g.: Materialı Konf. M., 2008*, s.95–101.
- _____, “O Vozmojnih İstoçnikah Zaimstvovaniya Titula “kagan” v Drevney Rusi” // *Slavyane i İx Sosedı, Vip.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka*, 2001, s.108–135.
- _____, “Padenie Hazarii v İstoriçeskoy Pamiti Raznih Narodov” // *DGVE*, 2001g., *İstoriçeskaya pamit i yiyo Voploşenie, M., 2003*, s.171–190.
- _____, *Pohodi Rusov na Kaspiy i Russko-Hazarskie Otnoşeniya*// *Vostoçnaya Yevropa v İstoriçeskoy Retropektive, K 80-Letiye, V.T.Paşuto, M., 1999*.
- _____, “Put Kuptsov-Rusov na Vostok”// *Srednivekovaya Rus, Vip. 6. M., 2006*, s.9–28.
- _____, “Puti Soobşeniya v Vostoçnoy Yevrope Po Dannım Srednekovih Arabo-Persidskix Avtorov”// *DGVE 1998g. Pamiti A.P. Novoselseva/ Otv. Red. T.M.Kalinina, M.: İzd. Firma “Vostoçnaya Literatura”*, *Ran*, 2000, s.126–133.
- _____, “Slavyane i Turki v Etnogenealogyah Srednivekovih Arabo-Persidskix Avtorov”// *Turkologičeskiy Sbornik, 2002, Rossiya i Turkskiy Mir, M., 2003*, s.281–291.
- _____, “Vxojenje Rusi s sistemu Političeskix otnoşeniy Hazari, Halifata i Vizantii (IX v.)” // *Srednivekovaya Rus, Vip, 7 / otv. Red., M.M. Gorskiy, M.: İndrik*, 2007. s.7–30.

ORTA ÇAĞ ARAP-FARS KAYNAKLARINA GÖRE HAZAR-RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ

- KULIKOVA, O.İ., “Otnoşeniya Drevney Rus so Stranami Kavkaza v Pismennih Istočnikah IX–X vv.” // *Vİ. 2014. No: 1.* <http://www.kavkazoved.info/news/2015/06/20/otnosheniya-drevnej-rusi-so-stranami-kavkaza-v-pismennyh-istochnikah-ix-x-vv.html>, 20.06.2019.
- MESUDİ, *Zolotte Kopi i Possipi Samotsbetov*// Drevniyaya Rus v Svete Zarubejnih Istočnikov.
- MİNORSKIY, V.F., *A History of Sharvan and Darband in the 10th–11th Centuries*. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1958.
- _____, *İstoriya Şirvana i Derbenda X–XI vekov*. M.: İzd-vo voct. lit., 1963.
- _____, *Hudūd al-‘Ālam: The Regions of the World, a Persian Geography 372 AH – 982 AD*. London, 1937.
- NOVOSELSEV, A.P., “Arabskiy Geograf IX v. İbn Hurdazbih O Vostočnoy Yevrope” // *İssledo-Vaniya po İstorii i İstoriografii Feodalizma k 100-Letiyyu B.D. Grekova. M.: Nauka, 1982*, s.120–127.
- _____, vd., “Drevne Rusckoe Gosudarstvo i Yivo Mejdunarodnoe Znaçenie”// *Pod red. V.T. Paşut i L.V.Çerepnina.* M.: Nauka, 1965. s. 355–419.
- _____, “Genezis Feodalizma v Stranah Zakavkazya: (Opit Sravniteln -İstoriçeskogo issledovaniya).” M., 1980.
- _____, “Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Vostočnoy Yevropı i Kavkaza” M.: Nauka, 1990.
- _____, “Hazarskoe Gosudarstvo i Yivo Pol v İstorii Zapadnoy Yevrazii”// *Slavyane i İx Sosedi, Vıp.10, Slavyane i Koçevoy Mir. M.: Nauka, 2001*, s.59–72.
- _____, “Hristiyanstvo, İslam i İudaizm v Stranah Vostočnoy Yevropı i Kavkaza v Srednie Veka”// *Drevnie Gosudarstva Vostočnoy Yevropı . 1998 g. M.: İzd. Firma “Vo-stoçhaya Literatura”, 2002*, s. 13 (sm. takje: *Vİ. 1989. No 2*, s.45)
- _____, “K Voprosu ob Odnom iz Drevneyşih Titulov Russkogo Knyazya” // *İstoriya SSSR. 1982. No: 4*. s. 150–159.
- _____, “Obrazovanie Drevne Russkogo Gosudarstva i Perviy yivo Pravitel” // *Voprosı İstorii (dalee – Vİ). 1991, No 2–3*, s. 3–20.
- _____, “Vostoçhe Istoçniki o Slavyanah Rusi VI–IX vv.” M., 1965.
- PAŞUTO, V.T., *Vneşnaya Politika Drevney Rusi*. M., 1968.
- PLETNOVA, S.A., *Hazari*. M., 1986.
- _____, *Saltovo-Mayatskaya Kultura// Stepi Yevrazii v Epohu Srednivekovya*, M.,1981.
- _____, “Zakomernosti Razvitiya Koçevniçeskikh Obşestv v Epohu Srednivekovya”// *Vİ. 1981, No 6*, s.50-63.
- _____, *Sarkel i “Şelkoviy Put”, Voronej*, 1996.
- _____, *Oçerki Hazarskoy Arheologii/ Nauç. Red. i Poslesl, V.Y. Petruhina, Moskva; İerusalim: Geşarim,1997*.
- _____, “Koçevniki v Tamatarhe”// *Roc. Arheologiya 2001, No: 2*, s.97–107.
- POLOVOY, N.Y., “O Date Vtorogo Poxoda İgorya na Grekov i Poxode Russkih na Berdaa” // *VV. 1958. T. 14*, s. 138–147.
- _____, *O Russo-Hazarskih Otnoşeniyah 6 40-x gg. X v. // Zap. Odes. Arheologiva. T. 1 (34)*. 1960.
- _____, “K Voprosu o Pervom Pohode İgorya Protiv Bizantii” (Sravni-Telny Analiz Russkih i Bizantiyskix Istočnikov)// *VV. 1961. T. 18*. s. 85–104.
- _____, “O Marşrute Poxode Russkih na Berdaa”// *Zap. Odes. Arheologiva. T.20*. s. 90–105.
- SAHAROV, A. N., *Diplomatiya Drevney Rusi: IX – Pervaya Polovina X v.*, M., 1980.
- _____, “Diplomatiya Svyatoslava,”*İzd.2-e, Dop. M.: Mejdunar. Otnoşeniya, 1991*.
- _____, “Osnovnie Etapı Vneşney Politiki Rusi s Drevneyşih Vremen do XV veka”// *İstoriya Vneşney Politiki Rossii, Konets XV – XVII vek. M., 1999*.
- _____, “Vostoçnyy Faktor” i Zapojdienie Drevne Russkoy Diplomatii (IX – Pervaya Polovina X v.)”// *İstoriya SSSR. 1980, No: 1*, s.24–44.
- _____, “Vostoçnyy Pohod Svyatoslava i Zapiska Greçeskogo Toparha”// *İstoriya SSSR. 1982, No: 3*, s.86–102.
- SEMENOV, İ.G., ““Dilariani” Sagrisa Tmogveli(XII v.)- Kak Tvorçeskaya Pererabotka Hazarskogo Epiçeskogo Skazaniya”// *Materiali Mejdunar. Konf. “Arheologiya, Etnologiya, Folkloristika Kavkaza,” Tbilisi 2004*, s.115-116.
- _____, “Hazarskoe Epiçeskoe Skazanie v Pererabotkax Gruzinskih Avtorov XII veka”//*İstoriiko-Kulturnie i Ekonomičeskie Sveyezi Harodov Kavkaza: Proşloe, Nastoyaşii, Buduşii: Tez.Dokl. Mejdunar. Nauç. Konf., Posvyaş. 80-letiyu İn-ta İstorii, Arheologii i Etnografii DNS RAN*, g. Mahaçkala, 7-8 Oktabra 2004 g. Mahaçkala, 2004 g. s.70-73.
- _____, “K İnterpretatsii Soobşeniya “Kembicskogo Anonima” o Poxodah Helgu, “Çarya Rusii”” // *Yevrei i Slavyane. T. 16. Hazari. İerusalim: Geşarim; Moskva: Mostu Kulturi, 2005*, s. 326–337.

_____, “K Voprosu ob Otnoşeniyah Rusi i Hazarskogo Kaganata v IX – Pervoy Polovine X Veka”// *Slavyanovedenie*, 2010, No: 2., s. 3–11.

_____, “Struktura Soobşeniya İbn Hurdazbiha o Mejdunarodnix Targovih Marşutah Evreyev- Pazaniya i Kuptsov – Rusov” // *Vestn. Dag. Nauç. Sentra*. 2014, No: 52., s. 68–73.

VESTBERG, F., “K Analizu Vostoçnih İstoçnikov o Vostoçnoy Yevrope” // *Jurnal Ministerctva Narodnogo Proveşeniya*, 1908. *Novaya Seriya*. Ç. XIII (Fevral), s. 364–412; Ç. XIV (Mart). s. 1–52.

YAKUBOVSKIY, A.Y., “ İbn Miskaveyh opohode Rusov v Berdaa v 332g-943/4g.” *Bizantiyskiy Vremennik* (Dalee VV), 1926, T.24, s. 63-92.

_____,”O Russko-Hazarskih i Russko-Kavkazskih Otnoşeniyah v IX–X v.v.”// *İzv.AN. SSSR. Ser. İstoriçeskaya*, 1946. T. III, No 5, http://Annales.info/sbo/contens/an.htm#ian_istfil, 21.06.2019.

ZAHODER, B.N., “İz İstorii Bitovaniya Teksta s Drevneyşim Upominaniem İmeni “Rus” v s Arabskoy Pismennosti”// *Kratkiye Soobşeniya İstituta Vostokovedeniya*, 1956. *Vip. XXII*. s. 7–12.

_____, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Yevrope. T. 1. Gorgan i Povolje v IX–X vv. M.: İzd-vo vost lit.*, 1962.

_____, *Kaspiyskiy Svod Svedeniy O Vostoçnoy Yevrope. T. 2. Bulgari, Madyari, Harodi Severa, Peçenegi, Rusi, Slavyane/ AN SSSR, İn-т Народov Azii. M.: Nauka*, 1967.

